

**Universiteit
Leiden**

The Netherlands

De afgezworen eed: over vrijheid van geweten en academie

Koops, E.

Citation

Koops, E. (2025). De afgezworen eed: over vrijheid van geweten en academie. In . Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4178828>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4178828>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof. mr. Egbert Koops

De afgezworen eed. Over vrijheid van geweten en academie

Universiteit
Leiden

Bij ons leer je de wereld kennen

De afgezworen eed. Over vrijheid van geweten en academie

Diesoratie uitgesproken door

Prof. mr. Egbert Koops*

hoogleraar Rechtsgeschiedenis,

tijdens de 450ste dies natalis

van de Universiteit Leiden

op vrijdag 7 februari 2025 in de Pieterskerk.

Universiteit
Leiden

Illustratie voorzijde:

Rembrandt van Rijn, *Historiestuk met zelfportret* (1626),
Museum De Lakenhal, Leiden; bruikleen Rijksdienst voor
het Cultureel Erfgoed, (NK2615) / Fotografie: Rijksmuseum
Amsterdam.

De NK-collectie bestaat uit kunstobjecten die na de Tweede
Wereldoorlog door de geallieerden zijn teruggehaald uit
Duitsland en nadien onder beheer zijn gekomen van de
Nederlandse Staat. De collectie bevat objecten die mogelijk
tussen 1933 en 1945 zijn geroofd, geconfisqueerd of onder
dwang verkocht.

Meer informatie is te vinden op wo2.collectienederland.nl.

“Ik zweer de rector en professoren te eerbiedigen en gehoorzamen. Ik zweer misstanden te melden die schadelijk zijn voor de universiteit. Ik zweer geen andere leer aan te hangen dan in de universiteit wordt verkondigd.”

Dat was de eed van trouw die studenten in 1575 ten overstaan van de rector moesten zweren bij hun inschrijving aan de Leidse universiteit.¹ Vierhonderdvijftig jaar later is dat voor onze studenten nauwelijks voorstelbaar: een eed aan een onderwijsinstelling of aan een werkgever. Toch is de kans groot dat zij in hun leven een vergelijkbare formule gaan opzeggen. Tegenwoordig zweren artsen, advocaten, bankiers, deurwaarders, getuigen, notarissen, rechters, militairen, parlementariërs, ministers, rijksambtenaren, gedeputeerden, wethouders, burgemeesters, politieagenten, belastinginspecteurs, trouwambtenaren, staatsraden en de leden van waterschappen, gemeenteraden, kiescolleges en rekenkamers allemaal een eed. De koning moet er bij zijn inhuldiging aan geloven. En ja, evenals de studenten legden ook de curatoren, de rector, de hoogleraren en de pedel een eed af.² Zelfs de portier van de bibliotheek moest bij ede beloven “de sleutels van de bibliotheek zorgvuldig te bewaren en zonder toestemming geen boeken uit te lenen.”³

De eed staat in de belangstelling. Niet omdat het gegeven woord heilig is en nooit wordt gebroken. “We breken onze beloften al sinds de Hof van Eden”.⁴ Toch helpt de rituele vorm van een eed om verantwoordelijkheid te kweken. Het publiekelijk uitspreken van de formule en de bezwering schept een norm.⁵ Het benoemt een gedeelde waarde en bevestigt die meteen. De eed is geen perfect instrument, maar het is wel een instrument om het geweten aan het werk te zetten waar wetten minder effect sorteren. Zoals Jonathan Soeharno in zijn oratie over dit onderwerp zei, onder aanhaling van de Griekse dichter Aeschylus, “De eed maakt mensen niet geloofwaardig, mensen maken de eed geloofwaardig.”⁶

Een academische eed is dus geen halszaak. En toch was er iets flink mis met de Leidse eed. Het duurde even voordat dit besef indaalde. In de begintijd nam men het sowieso niet zo nauw. De oprichters van de universiteit hadden heel andere dingen aan het hoofd, zoals het vinden van hoogleraren, studenten, huisvesting en geld, in een stad die ternauwernood een belegering had overleefd en een zompig ommeland dat half onder water stond. In mei 1576 werden de curatoren, onder wie Johan van der Does, door het Hof van Holland op de vingers getikt. Ze moesten de hoogleraren snel langs de gemeentesecretaris Jan van Hout sturen om alsnog die eed af te leggen, met excuses voor de vertraging.⁷

Misschien gloorde toen het besef dat het eedformulier voor de hoogleraren niet zo bezwaarlijk was, maar voor studenten des te meer. Zij moesten immers beloven om geen andere leer aan te hangen, dan aan de universiteit werd verkondigd. Dat laatste was een probleem. Nu zouden wij dat duiden als een rem op ontdekking en innovatie, en een ernstige inperking van de academische vrijheid. De context was in 1575 iets anders. De bedoelde universitaire ‘leer’ was uiteraard niet die van de ene of andere school, richting of denktrant, maar de leer van de calvinistische religie. Wie zich daartoe niet had bekeerd, maar katholiek bleef, was volgens de statuten aan deze universiteit niet welkom – want in een meer godvrezende tijd stond het zweren van de Leidse eed gelijk aan het afzweren van het eigen geloof. Academische vrijheid bestond alleen voor wie de vrijheid van geweten prijs gaf.

‘Gepolariseerd’ is een zwakke term voor de tijd waarin de Leidse universiteit werd opgericht. Al bij haar geboorte verkeerde zij in een identiteitscrisis. Zij moest een vast steunsel zijn voor de vrijheid en de goede regering van het land, om Willem van Oranje te citeren, maar dan zowel voor de religie als voor de burgerlijke welstand.⁸ Was zij nou een vrijplaats van de muzen ter opleiding van humanistische bestuurders, of een bastion van het ware geloof?⁹ De opdracht was even verdeeld als de idealen van de Opstand zelf.

Hoe moest de jonge universiteit omgaan met andersdenken, en in het bijzonder met katholieken? Het antwoord op die vraag zou bepalend zijn voor het soort universiteit dat Leiden zou worden. Zo makkelijk was het antwoord niet. De predikanten vormden een sterke kracht en het land was in een burgeroorlog verwickeld. Katholieken werden gewantwoord als een staatsgevaarlijke vijfde colonne. Religie was staatszaak. En een universiteit staat niet buiten, maar middenin de samenleving. Zij kan een beetje terugduwen en sturen, maar zij kan de verlangens van de samenleving, die de rekening van onze studeerkamer betaalt, nooit negeren. Tegelijk ligt er de schone taak om ook de paradijsvogel een beschermend onderkomen te bieden. De kunst voor het bestuur is om te weten wanneer te buigen, en wanneer de rug recht te houden. Vandaar dat het goed is – ter inspiratie – om op een feestdag als vandaag naar de beginjaren te kijken. Hoe behandelde het *praesidium libertatis* de andersdenkende katholieken?

In maart 1578 lag de studenteneed op tafel. Het stadsbestuur en de universiteit stuurden samen een brief naar de Staten van Holland, de broodheer die ook de statuten had goedgekeurd, met het verzoek om van de eed te worden ontslagen. De studenten stroomden weg naar Heidelberg en Leuven, en dat had twee redenen. Het bier was in Leiden te duur. En zij moesten hier een “exorbitante of captieusen eed” afleggen.¹⁰ Vooral dat laatste zat dwars. Bij theologen was een eed op de rechte leer nog begrijpelijk, maar voor studenten in andere richtingen was het een nodeloze belasting van het gemoed. De Staten toonden zich inschikkelijk. De studenten kregen vrijstelling van de Hollandse belastingen op bier en wijn, en de eed verdween.¹¹ Voortaan was ieders gemoed in Leiden vrij.¹² Dat is best bijzonder. In Oxford werd nog eeuwen een religieuze eed gevraagd, en in Groningen, Franeker en Utrecht moest men zweren om niet van Aristoteles af te wijken met de absurde paradoxen en nieuwlichterijen van Descartes.¹³ Als vrijplaats van de geest was de Leidse universiteit de tijd vooruit.

Of was het eerder het Leidse stadsbestuur? Onder de oppermachtige stadsecretaris Jan van Hout en zijn boezemvriend curator Johan van der Does heerste een geest van tolerantie in Leiden. Beiden beleden de gereformeerde religie maar hadden een intense afkeer van scherpshijperij. Toen in mei 1575 een concept voor de statuten werd ingeleverd, hadden de professoren bedacht dat de rector als een soort grootinquisiteur onderzoek zou doen naar zeden en geloof van de academici, en ketteren uit de universiteit kon gooien.¹⁴ Het stadsbestuur kwam met een scherpe reactie: “die inquisitie van de rector op ieders leven en manieren, en kritiek op ketterij, betaamt de universiteit niet ter correctie, en zou in deze tijd niet moeten bestaan.”¹⁵ De strijd tegen Spanje was niet gevoerd om een nieuwe inquisitie op te richten.

Tolerantie preken is iets anders dan tolerantie belijden. Niet lang daarna werd de universiteit als hoeder van tolerantie op de proef gesteld. Dat gebeurde in een affaire uit 1587 rond de kanunnik Van Assendelft. Deze beproeving zou een ijkpunt worden voor als het moeilijk werd, voor als de academische privileges verdedigd moesten worden.¹⁶

Na het verdwijnen van de religieuze eed kwamen al snel de katholieke studenten naar Leiden, evenals een enkele hoogleraar zoals Sosius en wellicht Justus Lipsius. De universiteitsdrukker Plantijn was ook overtuigd katholiek. Of zij zich echt welkom voelden is een andere vraag – het antwoord is nee – maar zij werden goeddeels met rust gelaten.¹⁷ Ook de Haarlemse kanunnik en meester in de beide rechten Willem van Assendelft streek in 1580 in Leiden neer. Hij schreef zich in bij de universiteit, ook al was hij reeds afgestudeerd. Veel anderen deden dat ook. Niet alleen vanwege de vrijstelling van de accijnzen van bier en wijn, maar ook omdat de universiteit autonoom was. Zij maakte, in samenspraak met de stad, eigen regels. Daar hoorde het privilege van eigen rechtspraak bij, verankerd in de academische vierschaar.¹⁸ Van Assendelft viel dus onder

de bescherming van de academie. Hij begon een succesvolle Latijnse school in de Pancrassteeg, tussen Hooigracht en Mid-
delweg. Een zoon van burgemeester Van der Werff ging er
zelfs heen. Dat is wel opmerkelijk, want Van Assendelft had
geen officiële toestemming om een school te beginnen. Als hij
erom had gevraagd, had hij die als katholieke geestelijke ook
niet gekregen. En hoe tolerant Leiden ook was, een bloeiende
katholieke school was net een brug te ver.

In 1587 begon het Hof van Holland een strafproces tegen Van
Assendelft, omdat hij zonder verlof een school had, “scanda-
leuze boucxkens” van jezuïetenliteratuur verspreidde – het
ging om de catechismus van Petrus Canisius, nota bene ge-
drukt door Plantijn – en bijeenkomsten hield met “pauselicke
exercitien”. Dat was allemaal verboden volgens een plakkaat uit
1581. Dat plakkaat was dus uitgevaardigd een jaar nadat Van
Assendelft naar Leiden kwam en zijn school had geopend. Van
Assendelft vroeg de rector om bescherming, met een beroep
op de privileges van de universiteit.

Toen ontstond er een conflict tussen de universiteit en het
Hof over de vraag wie Van Assendelft mocht berechten. Dat
lijkt kinnesinne over jurisdictie, maar er is meer aan de hand.
Van oudsher was zelfstandige rechtspraak, niet wetgeving, het
merkteken van soevereiniteit en autonomie. Als de rechtspraak
van de universiteit moest wijken voor die van de overheid, dan
betekende dit niet minder dan dat de autonomie van de uni-
versiteit, de grootste waarborg van academische vrijheid, onder
vuur kwam te liggen. Er was de rector, Justus Lipsius, veel aan
gelegen om Van Assendelft in bescherming te nemen. Curator
Johan van der Does was het daar helemaal mee eens. Het enige
probleem was dat het Hof even principieel was als de universi-
teit. Van Assendelft moest en zou vervolgd worden. Dat leidde
tot een bestuurlijk geduw en getouwtrek van jewelste. Er werd
gereisd, geschreven, gedelibereerd, geschikt, geplooid, verga-
derd en overlegd. De imposante Jan van Hout trok naar Den
Haag om de oprichtingsakte en de statuten op tafel te gooien.
Uiteindelijk moesten de Staten een compromis erdoor duwen.

Het Hof zou de vervolging uitstellen, maar dan moest de uni-
versiteit die oppakken. En zo begon een procedure voor de
academische vierschaar tegen Van Assendelft.

De eis van de promotor, want zo heette de aanklager, was niet
mals. Sluiting van de school, verwijdering van de universiteit,
verbanning uit Leiden, en 300 gulden boete. Van Assendelft
verdedigde zich met verve. In de uitspraak werd hij door de
academische vierschaar bijna helemaal in het gelijk gesteld.
Hij mocht doorgaan met zijn school, zij het dat hem voor de
toekomst verboden werd iets te onderwijzen dat strijdig was
met de gereformeerde religie. Het Hof had die milde uitspraak
maar te slikken. De universiteit had het eerste grote conflict
over de autonomie gewonnen. Het bleek zin te hebben om zich
met een beroep op de academische vrijheid te verzetten tegen
druk van buitenaf.

Wat leren wij hiervan, tot slot?

5

In de eerste plaats: dat de universiteit in de beginjaren niet
goed wist wat zij later wilde worden. De humanistische levens-
houding die wij associëren met het *praesidium libertatis* moest
zij nog ontwikkelen. Jan van Hout in het bijzonder bracht een
geest van tolerantie die de universiteit aanvankelijk moeilijk
zelf kon opbrengen. Misschien is dit een goede gelegenheid
om alsnog voor die opvoeding dank te zeggen aan het stadsbe-
stuur.

In de tweede plaats: we leren dat er een taak ligt voor univer-
sitaire bestuurders om academici in bescherming te nemen
tegen druk van buitenaf, en ook een taak om in het academi-
sche metier de ondergrenzen van recht, moraal en fatsoen te
bewaken. Academische vrijheid is niet: absolute vrijheid van
onderzoek en onderwijs. Iedere vrijheid wordt beperkt door
de legitieme claims van anderen. Academische vrijheid is wel:
het weren van niet-academische inmenging in onderzoek en
onderwijs.¹⁹

In de derde plaats: we leren dat het verleden inspiratie kan bieden voor de invulling van academische vrijheid in het hier en nu. Die vrijheid omvat ten minste de vrijheid van geweten; en daartoe behoort ook de levensovertuiging. Het verleden levert nooit een blauwdruk. De opdracht is en blijft aan ons allen als universitaire gemeenschap uit te maken wat academische vrijheid in een concreet geval moet betekenen. Debat daarover is alleen maar goed, en nog beter als het intern wordt gevoerd volgens de maatstaven van de wetenschap. We moeten het niet nodeloos eens worden.

En in de laatste plaats: we leren dat de toestroom van de studenten en de glorie van de universiteit in de beginjaren werd gegrond op twee onverbreekelijke fundamenten. De bescherming van de vrijheid van geweten en academie; en de afschaffing van accijnzen op bier en wijn.

6 Ik heb gezegd.

Noten

- * Prof. mr. E. Koops is hoogleraar Rechtsgeschiedenis aan de juridische faculteit van de Universiteit Leiden.
1. Art. 17 Statuten (2 juni 1575), in P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse universiteit*, deel I, Den Haag: Nijhoff 1913, nr. 23, p. 32*.
 2. De inhoud verschilde per ambt. Eedformulier van de rector, assessoren en officier (8 februari 1595), Molhuysen, *Bronnen I*, nr. 289, p. 315*-316*, zie ook art. 15 en 16 Statuten 1575. Eedformulier van de hoogleraren (augustus 1591), Molhuysen, *Bronnen I*, nr. 166, p. 183*. Eedformulier van de pedellen (26 november 1590), Molhuysen, *Bronnen I*, nr. 149, p. 169*.
 3. Eedformulier van de custodes bibliothecae (8 augustus 1725), in P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse universiteit*, deel V, Den Haag: Nijhoff 1921, nr. 1014, p. 1*.
 4. Mondelinge mededeling van prof. mr. Egbert Myjer.
 5. Vgl. J.L. Austin, *How to do things with words*, Oxford: Clarendon Press 1962, p. 6-10, 156-158.
 6. J.E. Soeharno, *De waarde van de eed* (oratie UvA), Amsterdam 2013, p. 24.
 7. Eed van de professoren (22 mei 1576), Molhuysen, *Bronnen I*, nr. 30, p. 45*.
 8. Brief Willem van Oranje aan de Staten (28 december 1574), Molhuysen, *Bronnen I*, nr. 1, p. 1*.
 9. W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672*, Amsterdam: Bert Bakker 2000, p. 67-74.
 10. Rekest van professoren, curatoren en burgemeesters aan de Staten van Holland (11 maart 1578), Molhuysen, *Bronnen I*, nr. 39, p. 55*.
 11. Aanvankelijk bleef de religieuze eed gehandhaafd voor theologen. Het eedformulier van 1595 was echter bedoeld voor alle studenten en liet dit deel van de eed stilzwijgend vallen. Besluit van burgemeesters en curatoren (8 februari 1595), Molhuysen, *Bronnen I*, nr. 288, p. 314*.

12. Afkondiging van het besluit over de eed, Molhuysen, *Bronnen I*, nr. 40, p. 56*.
13. Art. 40 Statuten van Groningen (1619); art. 19 Statuten van Franeker (1647); art. 28 Statuten van Utrecht (1644). Zie J.P.N. Land, *De oude en de nieuwe universiteit* (diesrede 1886), Leiden: Brill 1886, p. 30-31.
14. Art. 9 concept-statuten (begin mei 1575), Molhuysen, *Bronnen I*, nr. 20, p. 20*.
15. Reactie magistraat (begin mei 1575), Molhuysen, *Bronnen I*, nr. 21, p. 23*.
16. Nadien raakte deze episode een beetje vergeten, tot zij in 1964 werd opgediept door pater Geurts, destijds de rector van het Bonaventura college. P.A.M. Geurts, *Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse universiteit*, Utrecht 1964, *passim*. Zie ook Otterspeer, *Groepsportret met Dame I*, p. 124-126.
17. Dat gold niet voor de reactie van katholieke zijde. De apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer wist in 1602 van paus Clemens VIII bevestigd te krijgen dat inschrijving aan de Leidse academie leidde tot excommunicatie. Geurts, *Het eerste grote conflict*, p. 26-27.
18. Rechtspraak door de hoogleraren over hun studenten werd ingevoerd door keizer Justinianus (const. Omnem 10, a. 533). Het privilege van een academische rechtbank stamt echter van een verlening door de middeleeuwse keizer Frederik I Barbarossa in 1155 of 1158 (auth. Habita ad C. 4,13,5).
19. Dat het huidige bestuur zich van die taak bewust is, blijkt wel uit het rapport van het Kernteam Academische Vrijheid dat op 17 juni 2024 werd gepresenteerd. Het heeft in het zomerseizoen weinig aandacht gekregen en dat is onterecht. F. van der Meer, S.J. van der Molen, J. Ouwerkerk, H. Paul en M. de Vries, *Academische vrijheid: een Leidse lijn*. Eindrapport kernteam academische vrijheid, 17 juni 2024. Via <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/algemeen/bb-scm/nieuws/eindrapport-kernteam-academische-vrijheid.pdf>.

PROF. MR. EGBERT KOOPS

Prof. mr. Egbert Koops is hoogleraar Rechtsgeschiedenis en voorzitter van de gelijknamige afdeling. Hij verzorgt onderwijs over Romeins recht, rechtsvergelijking en juridische ideeëngeschiedenis. In recent onderzoek hield hij zich bezig met Romeins bankieren, oude zakelijke rechten, en de geschiedenis van de Leidse juridische faculteit, naast een doorlopende onderzoekslijn naar de sociaaleconomische rol van het Romeinse slavenvermogen (*peculium*). Koops studeerde en promoveerde in Leiden en was ruim tien jaar actief in de Leidse 3 October Vereniging. Tegenwoordig is hij naast zijn hoogleraarschap dean van Leiden Law Academy.

